

ՄԷՏԷՕՐԱ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԻՐՈՒՄ

ԳԻՏԱԿԱՆ, ԽՈՐՀԱՅԻՆ

ԵՒ ԳՐԱԿԱՆ

ՀԱՏՈՐ Գ.

ԲԱՐԱՐ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԻՐՈՒՄ—Գ. ՄԱՐԿԻ

Տպարանի տ. Վ. Գրիգորյան

1881

ՊՐԲՈՒՆԱԿՈՒԹԻՒՆ

Խուզարկութիւն հայ լեզուի կազմութեան վրայ, գործ Բ. Պատ-	
կանեանի, թարգմանութիւն Գ. Մսերեանի.	3
Վիկթոր Հիւկօ և Լ. Լիթրէ »	28
Վարդապետութիւն իրականին. — Ինչ է ընկերբանութիւնը	38
Բաղդ, բանաստեղծութիւն Ռաֆֆի	71
Ֆաուսթ Կէօթէի. թարգմ. Մ. Նուպարեան	73
Լոյս հանդիսին պատասխանը, Պրէք	169
Հրամանատարին մենամարտը, փաբր վէպ յԱլպէր Տէլիթէ	174
Փունջ, Սէր, կանայք և ամբանութիւն: Ազատ թարմ: Պ. Օրպէլ	182
Վարդի վէպ, բանաստեղծութիւն Խաչատուր Պաղտասարեանի	217

ՊԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹԻՒՆ Դ. Համարայ,

Խուզարկութիւն հայ լեզուի կազմութեան վրայ. (Շ. Լ. Ի. Բ.)
Կրօն և Կրօններ, Վ. Հիւլայի. Թարգմ. Յ. Կ. Սիմոնեանի:
Ձառութ, Թարգմ. Մ. Նուպարեանի (Շ. Լ. Ի. Բ.):
Վարդապետութիւն իրականին և Ի. Բ.:
Փունջ — Սէր, կանայք և ամուսնութիւն »
Թղթակցութիւն »

УУУЛНӨ СДБ

ՓՈՒՆՁ — ՍԷՐ, ԿԱՆԱՅՔ ԵՒ ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆ
ՄԷՏԷՐԱ (Դ. ՀԱՄԱՆՈՐ.)

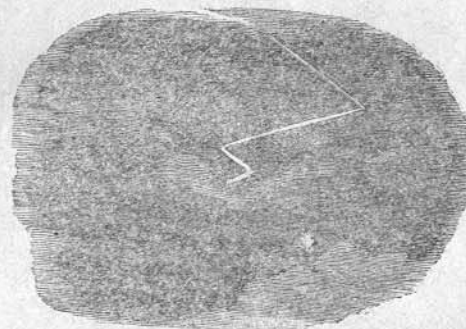
U L S T O R U

4PESUPU407P773

中和S和和和和， 和思和和和和和

此本 中 部 部 部 部 部

ՀԱՏՈՐ Գ.

12544

ՀԲՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ—Գ. ՄՍԵՐԵԱՆ

1 23 23 1

ԱԶԳԱՅԻՆ

ԽՈՒՋԱՐԱԿԱՆ ԴՆՏ ԼԵՋՈՒԻ ԿԱՐԳԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԳՐԱԾ

Հայ մամուլ մը գոյութիւն ունենալէ 'ի վեր' գոյութիւն ունեցած է նաեւ հայերէն լեզուի խնդիրը: Գրեթէ չէ մտա-
ցած ճշմարիտ կամ խնքնակոչ գրագէտ մը՝ որ այս մասին
ճիշդ կամ սխալ, յետադէմ կամ լուսաւոր կարծիք մը չը
յայտնէ. դեռ կարելի է չէ վերջացած աշխարհագրական
բուռ և գրաբառեաններու . . . ախտանշան փճաբանութիւն մը
որ եթէ ոչ Ողիմպոսը՝ գէթ համայն Վասրորը գորգեց:

Զարմանալի՝ բան. կարծես թէ մեր Շարականի և Մաշ-
տոցի սիրահարները չեն կրնար հանգուրժել որ աշխարհա-
բառը՝ որու գաւառական հին բարբառներու ծնունդն ըլլալը
հանրածանօթ եղելութիւն մ'է՝ գրականագէտ հաստատուի
և միանգամայն իր ժողովրդական հանգամանքը պահէ: Այս-
չեն հաւտալ և հաւտաղնել մեզ անգրէտ որ Նաթեկացիի լե-
զուն է հայերու բուն հին լեզուն և այդ պէտք է յաջու-
թիւն առնու, կենդանեալայ՝ ե' 'ի վերջէ արտաբանէ գրակա-
նագէտ՝ սպասելով որ բարբառին խոսուի և հանրայն ժողո-
վրդեան բերնին մէջ: Այդ պարանները իրենց առարկութեան
մէջ՝ զորս մի առ մի յիշատակել մեր նպատակէն դուրս է և
քանի մը ամենամեծ խախտիչ կ'ընեն սրունց վրայ իրենց հա-
մոզումը հիմնուած կ'երևի:

Նախ կը մտնան որ աշխարհագրաւ ու գրաբառ բառում
լեզուները միեւնոյն լեզուի բառերով կազմուած են: և իրենց
էական տարբերութիւնը կը կայանայ իրենց յերակոմնութեան
կանոններու՝ և մասամբ ժողովրդեան բերնին մէջ միեւնոյն բառ-

ուերու խորտուելով ստացած սղուծներու և կրճատումներու մէջ, իսկ լոկ աշխարհիկ բառած բառերը այսպէս կոչուած են մեր թարգմանիչներու կամ եկեղեցական մատենագիրներու մի միայն արարատեան բարբառին յարած ըլլալով՝ դանոնք իրենց երկերու մէջ գործածած չըլլալուն համար, մինչդեռ բնդ հանրապէս՝ ամեն հայկական բառ մէկ ծագում ունի, ամենքն ալ միևնոյն մարմինը կազմող հիւլէներն են, այսինքն ամեն հայերէն բառ՝ իրանեան ճիւղին և հնդկո—գերմանիկ գերդաստանին կը պատկանի եթէ սեմական եկամուտ բառերը դուրս ձգուին: Այս է եւրոպական գիտուններու վերջին՝ ամենէ բնդ հանուր, և ամենէ վաւերական կարծիքը:

Երկրորդ՝ կ'կարծեն որ մեր նախնիք միմիայն գրաբառը կը խօսէին, աշխարհաբառը այն լեզուին աղաւաղեալ պիտակն է, և հարկաւ մենք իբրեւ այդ նախնիքներու յարազատ յաջորդ այդ անհարազատ լեզուն մերժելով կը պարտաւորինք հինին վերադառնալ: Արդ՝ հաստատուած չէ որ գրաբառը՝ այնպէս ինչպէս որ մեր մատենագիրները կը գործածէին՝ խօսուած էր երբէք, այլ ստուգուած է որ արարատեան գաւառին բարբառն էր այն՝ որ յոյն և մասամբ ասորի (հետեալար սեմական) ձևերուն ազդեցութեամբ կերպարանափոխ ըլլալով՝ մի միայն արարատեան գաւառին մէջ իսկ չէր կրնար խօսուիլ, այլ հաւանորէն միայն դպրոցներու մէջ կը դասախօսուէր իբրեւ եկեղեցւոյ մի արհեստական լեզուն:

Վերջապէս գրաբառամոլներու երրորդ և ամենամեծ սխալը որ պատմական և բնկերխօսական բացարձակ տգիտութիւն մը կը յայտնէ՝ աս է որ անոնք չեն դիտեր թէ նոր լեզուներու կազմութիւնը և հանրացումը բարեշրջական բնդ հանուր օրինաց արդիւնքն է, թէ՛ հին և նոր լեզուներու կռիւը և հիներու պարտութիւնը ամեն ժողովուրդներու պատմութեան մէջ իր անխուսելի մէկ էջն ունի, և թէ՛ անսնուած չէ բնաւ ամենին որ պատմական ժամանակներու մէջ իրօք բնդ հանրապէս խօսուած լեզու մը իսկ՝ նոր բարբառներու ծնունդ տայէ՝ և դարերով ժողովրդեան բերնին մէջ դադրելէ ետեւ տեսնուած չէ կըսենք որ իր ափ մը պաշտպաններու ձեռքով յանկարծ վերականգնի՝ և հին Կրօնոսի նման իր զաւիւնները կուլ տալով տիրապետէ կրկին. ասոր ներհակ պատմական փորձը ցոյց կու տայ որ անոնք իրենց ծնողներու կեանքովը նոր սնունդ մը կ'առնուն ու կը զարգանան, վասն զի լեզուն ալ կը սնի, կ'աճի ու կը մեռնի իբրեւ կենդանի էակ՝ և չիք կենդանութիւն առանց յաջորդութեան: Այսպէս հին

լատիներէնը կ'ապրի նոր խտրերենի մէջ, հին սաքսոներէնը՝ գերմաներէնի և հին սլաւերենը՝ նորին մէջ:

Ուրեմն այդ վէճը այնքան աւելորդ է՝ որքան ողբն ու կոծը կատարուած իրողութեան մը վրայ: Փոխանակ մեռեալ լեզուին վրայ ողբալու և յղայարար զան կենդանի հռչակելու՝ շատ աւելի արդիւնաւէտ ծառայութիւն մ'ըրած կ'ըլլային մեր գրագէտները՝ եթէ հայերէնը ուսումնասիրէին լոկ համեմատական բանասիրութեան հայեցակաւքով, այսինքն՝ խուզարկէին այն առնչութիւնները և խնամութիւնը որ նախ հայերէնի ամեն մէկ բարբառներու միջև՝ և յետոյ նոյն բարբառներու և հնդկա—գերմանիկ լեզուներու արմատներուն և անոնց քերականութեան մէջ կը գտնուին: Այդ խուզարկութիւններու միջոցաւ ձեռք բերուած տեղեկութիւններով լեզուի ուսումը կրնար նաեւ մեր մէջ մշակուիլ ու ծաղկիլ, որով կարելի է պէտք չէին ունենար նոյն իսկ մեր աշխարհաբառի և գրաբառի վիճաբանութեանց առթիւ օտարազգի գիտնականներու դիմել ու անոնց արգահատանքը շարժել:

Մեր մէջ առ այժմ միակ գիտնական մը այս ճիւղը մշակելու հետամուտ գտնուած է, այն է Պ. Ք. Պատկանեան՝ որու Խուզարկութիւն հայ լեզուի կազմութեան վրայ անուն գիրքը ուսերէնէ ֆրանսերէնի թարգմանած է Էվարիստ Բըրիւ ա'օմ Ասիական հանդէսին մէջ: Թէև այս խուզարկութիւնները՝ ինչպէս կ'ըսէ արդի հեղինակը, գարձեալ եւրոպական գիտուններու գործերէ քաղուած՝ բայց և այնպէս խորին հմտութեան և լուրջ քննութեան մ'արդիւնք ըլլալուն՝ րիչմը ամփոփելով Մէտէօրաի բնթերցողներուն կ'ընծայենք զայն:

Իցիւ թէ լեզուաւսայքարի շահատակները այսպիսի գործ մը իրենց օրինակ ունենալով՝ անոր հեղինակին առաջնորդութեամբ նոյն շաղին մէջ հետեւէին իրեն՝ և գոնէ լեզուի ուսումը դնէր մեր ազգային ոյստմութեան հիմերը որ այժմ այնպիսի խարխուլ փայտակերտի մը վրայ կը հանգչի . . . :

Գ. ՄՍԵՐԵԱՆ (Սէւէ):

Արդէն յայտնի է որ Արեւաց յեղբ ազգերու բաժնուելէ յառաջ՝ լեզուն իր կատարեալ բարգաւաճումը ստացած էր, և այն վայրկեանէն՝ իր ամեն բաժանեալ մասերու պատմական կեանքը սկսաւ:

Գիրերու հնարումը արդէն քաղաքակրթութեան բաւական բարձր աստիճան մը կ'ենթադրէ, հետեւեալը՝ պատմական բաւական երկար գոյութիւն մը:

Բայց որովհետեւ լեզուի մը վերջնական բարգաւաճման վայրկեանը գրեթէ իր անկումի սկսելուն կը համապատասխանէ, նոյն իսկ ամենէ հին բարբառները՝ իրենց մեծ բարեփոխութիւններն կրած ձևերով կը ներկայանան մեզի:

Լեզուի վերջնական բարգաւաճման շուտ մը այնպիսի ժամանակամիջոց մը կը յաջորդէ ուր արմատներու սկզբնական նշանակութիւնը կ'մոռցուի: Ժողովուրդները որքան շատ ապրին՝ և մտաւորապէս զարգանան՝ այնքան իրենց նախապատմական կեանքէ կը հեռանան՝ և այնքան ալ լեզուն անգիտակից (inconscient) միջոց մը կը դառնայ մտածմանց փոխանակութիւններու: Այս միջոցին ժողովուրդը իր միտքը հասկըցնել կ'ուզէ՝ և չէ թէ հին բառին ամբողջութեան ամեն մասերը պահել:

Հռոմէացւոց dic-tu-s (տիքտիւս) բառին իդալացիք detto, (տէթթօ) կ'ըսեն, Գաղղիացիք dit (տի): Ամեն լեզուները հաւասարապէս հին են, բայց հասարակօրէն այս անունը կուտանք անոնց՝ որ գրութեան մէջ պահած են ձևեր որոնք նախնական ձևերու աւելի կը մօտենան: Հետեւեալը ամեն ինչ կը կայանայ գիտնալու վրայ թէ գրականութիւնը որ թուականին այս կամ այն լեզուին ձևերը պրակելով զանոնք հաստատած է:

Լեզուի մը զարգացումը սկսելէ վերջը՝ ալ չդադրիր: Նախ բաղաձայնները կ'աւրուին, յետոյ բառերու վերջի ձայնաւորները՝ և հուսկ յետոյ բոլոր վերջաւորութիւնները կամ մէկ երկու գիրեր, օրինակի համար աուլօտէքիմ (duodechim), տուգ, վիկինթի (viginti) վէն և այլն:

Երբեմն ամբողջ բառէն միայն խանգարուած վերջաւորու-

թիւն մը կ'դիմանայ արմատին ջնջումին հետ: Ընդհանրապէս նախնական բառէն բուն մը կը մնայ և ամենէ աւելի անփոփոխ մնացող մասը՝ բառին սկզբնաւորութիւնն է, օրինակի համար՝ Թրանսերէն օմ (մարդ) բառը բաղդատէ լատիներէն օմինէ բառին հետ, և այլն:

Թէպէտ հայ լեզուի գրական հնագոյն յիշակերտները Գարու սկիզբին կը վերաբերին, նոյն իսկ ան ատեն իր քերականական ձևերու անկումը շատ ակներեւ է: Մինչդեռ իր ժամանակակից Գօթերէնը զենդ և սանսքրիթ լեզուներու հաւասար զարգացումն է՝ հայերէնը իր քերականական թեքումներու մէջ՝ նոր պարակերտէ քիչ մ'աւելի նախկին ձևերու ամբողջութիւն պահած է: Այս արագ անկումը Հայ ժողովուրդեան պատմական կեանքի երկար տեղութիւնը կը հաստատէ, վասն զի յայտնի է որ պատմական զարգացումը և լեզուի մը կատարելութիւնը՝ իրարու յարակից բաներ են: Հետեւեալը, գրաբառ լեզուի կազմութիւնը քննելով՝ կը հարկադրուինք ենթադրել որ այդ լեզուն իր հին վիճակին մէջ Զենդին և Սանսքրիթին ժամանակակից է:

Նախնի հայերէնը ամենէ հին լեզուներու հանգամանքներն ունեցած է, հանգամանք՝ որ ալ այսօր գոյութիւն չունին կամ հազիւ ճանաչելի են միայն վարժ աչքերու համար. այսինքն ձայնաւորներու երկայնութիւնն ու կարճութիւնը, սեռը, հոլմման վերջաւորութիւն, թիւ և այլն:

Հայերէնի մէջ սովորապէս շեշտը վերջի վանկին վրայ կը զարնուի, անոր համար վերջի վանկերէ յառաջ գտնուող ձայնաւորները շատ անգամ կորսուած են՝ և լեզուին մէջ բաղաձայններու կուտակութիւն մը յառաջ եկած է: Սակայն ամեն ձայնաւորները առանց հետքերին ձգելու չեն անհետիր, անոնցմէ շատերը՝ ը կէս ձայնաւորի փոխուած են, ինչպէս կրել բառին մէջ՝ որ կրէ կը ծագի, առաջին երկու գիրերուն մէջ ը ձայնը կ'երէ, թէև կրել չգրուիր, մինչդեռ Թուսերէն նոյն ձայն բառին մէջ կի և ըի մէջ տեղ ձայնաւորի ձայն լեւներ: Նոյն գիտողութիւնը կարելի է բնէլ նաեւ վիկ, վիգոյ բառին վրայ հին վիգիւ, վիգիւոյ բառէն, (համեմատէ զայն Զենդերէն վիսիւոյ բառին հետ):

Ընդունելու է որ հին հայերէնի մէջ շեշտերը միայն վեր-

ջի վանկին վրայ չէին զարնուեր, այլ նաև վերջընթեր և նախվերջընթեր վանկերու վրայ, և միայն ասով կը բացատրուին շատ մը անկանոնութիւններ հայերէնի ձևերուն մէջ: Այսպէս հիման հին բառին վրայ՝ աջ վերջին վանկին շեշտաւորութենէն ըի փոխուած է, որ թէև չգրուիր՝ բայց հիմն կը հնչուի, և արդի հայերէնի մէջ վերջի ռնգական ձայնը կորսուելով միայն հիմ մնացած է: Նոյնպէս սերման բառը սերմ՝ և կոճեղ բառը կոճղ եղած են:

Հայերէն լեզուին իր նախկին ձևէն հեռանալուն ուրիշ մէկ պատճառը՝ մեղմ ձայներուն զօրաւորի՝ և զօրաւոր ձայներուն մեղմի փոխուիլն է, փոփոխութիւն՝ որ ամեն լեզունեւորու մէջ զգալի՝ այլ պատճառը դեռ չբացատրուած է: Չենք կրնար ըսել որ այս փոփոխութիւնը միևնոյն լեզուի ամեն բարբառներու մէջ տեղի ունեցած է, կամ թէ միևնոյն բարբառի մ'ամեն բառերուն մէջ:

Արդի հայերէնը երկու բարբառ ունի, այսինքն Կովկասեան և Արևմտեան լեզուները, արդ՝ Կովկասեան լեզուի մէջ ձայները հին հայերէնի ձայներու ոյժը պահած են, մինչդեռ Արևմտեանին մէջ փոխանցումը միահեղոյն լուրջի ունեցած է և հին ուղղագրութիւնը պահելով հանդերձ՝ ձայները մեղմացած են: Այսպէս հայերէն լեզուի արևմտեան բարբառներու մէջ կան բառեր որոնք իրենց նախնական առողանութեան կ'դառնան և ուրիշներալ որ անորմէ կը հեռանան, օրինակի համար,

Սանք	և Զենդ լեզուով (որաւ)	Հին հայե. կ'արտասանուին	Բաժ
»	» (որան)	»	Բան
»	» (կոճ)	»	Զոճ

Արևմտեան բարբառի մէջ չըլում մ'եղած է և այսօր դարձեալ այն բառերը, Թամ, Թասն, Գով կ'արտասանուին:

Արևմտեան և Կովկասեան հայերու արտասանութեան տարբերութիւնը կ'հիմնուի՝ կ, պ, ճ, ծ, տ, և ուրիշ հին դիրերու վրայ, տարբերութիւն՝ որ վիճաբանութեան կը յանդի դիտնալու համար թէ երկու բարբառներէ որուն մէջ հին արտասանութիւնը պահուած է:*

* Մեր՝ Դ. Ալիշանի Մէձէն Հայաստանի պեղագրութեան թարգմանութեան մէջ կարծիք յայտնած ենք որ Հայերէնի արևմտեան արտասանութիւնը կրնայ աւելի հինը ըլլալ:

Մ. Տէ-լըիէի:

Չկրնար ըսուիլ որ Թուրքաբնակ հայք բառերը սխալ կ'արտասանեն, մանաւանդ որ անոնք աւելի բազմաթիւ են, բայց կրնայ իրաւամբ ըսուիլ թէ Կովկասեան հայերու արտասանութիւնը աւելի կը մօտի այն հին արտասանութեան՝ որ Յդ դարու սկիզբը մատենագիրներէ ընդունուելով՝ այն ատեն իբր լաւագոյնը նկատուեցաւ:

Եւրոպացիք 16-դ դարու կէսին մօտ սկսան հայերէնի վրայ զբաղիլ. բայց որովհետև այն ատեն բանասիրութեան ուսումը (philologie) արդի նշանակութեամբը գոյութիւն չունէր, լեզուներու դասակարգութիւնը ընելու ատեն՝ հայերէնը երբեմն սեմական լեզուներու, երբեմն Թուրքերէնի հետ կ'դասէին: Մինչև ներկայ դարուս կէսը՝ ուր արիական հին լեզուներու մանրազնին ուսումով՝ հետազօտութեան նոր միջոցներ գտնուեցան, և Հայոց պատմական երկար գոյութիւնը, իրենց արիական ժողովուրդներու կեդրոնը ունեցած աշխարհագրական դիրքը, քանի մը դիցարանական աւանդութիւններ, իրենց և Պարսից մէջ գտնուող քանի մը կրօնական սովորութիւններ և հայ լեզուին աւելի սերտ ծանօթութիւն մը՝ գիտուններու կասկած տուին թէ անօր մէջ արիական տարր մը կայ: Այս ենթադրութիւնը իրականութեան դարձաւ երբ Պերլիի Բէթէրման անուն դասատուն՝ 1837ին իր Հայ լեզուի քերականութիւնը հրատարա-

† Introductio in chaldaicam linguam, siriacam atque armenicam et decem alias linguas, a Theseo Ambrosio. Papiæ 1539.

§ Th. Bibliander (Buchmann) De ratione communi omnium linguarum, Tiguri 1548. Հեղինակը կ'հաւատայ թէ Հայերէնը Քաղդէերէնէ քիչ ինչ տարբերի և Բօսթէլի կարծիքը յառաջ կը բերէ որ կը պնդէ թէ Թուրքերը Հայերէ կը ծագին, վասն զի Հայք Հայաստանի մէջ Թուրքերէն կը խօսին: (Մ. Մէ-լըիէ):

ՄԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆ

* Նախընթաց 4, 5, և 7 երեսներուն մէջ անուշադրութեամբ քանի մը կարևոր սխալներ սպրդած ըլլալուն, կ'փութանք հոս ուղղել զանոնք:

Երես 4	Տող 28	արդէնք է	պիտի կարգացուի
»	» 30	անհետեւի Դի էջն	անհետեւի Դի արդէնք է:
» 5	» 21	Էլ-բէ-բէ Բէ-բէ	Էլ-բէ-բէ
» 7	» 10	արդէնք է	Էլ-բէ-բէ Բէ-բէ

կեց։ Այս երկասիրութեան մէջ հեղինակը թէ ձայնական և թէ քերականական կրկին տեսակետերով լեզուն կը քննէ և կը հաստատէ թէ հնդկիկ—եւրոպական լեզուներու խմբին կը վերաբերի այն։

Վինդշման միևնոյն եզրակացութեան հասաւ իր Die Grundlage des Armenischen im arischen sprachstamme անուն յիշատակաբանին մէջ։ Բայց Պօթթիշէր իր քանի մը յիշատակարաններու մէջ հայերէնի բառերն ու տրամաւորք մասնաորապէս Սանսքրիթ լեզուի բառերուն և արմատներուն հետ բաղդատեց։ Յիշենք նաև Տրլաթրի ոչ այնքան տարածուած Յիշատակարանը՝ Հայ լեզուի տեղին՝ հնդկիկ եւրոպական լեզուներու մէջ անունով։

Պօր իր Համեմատական քերականութեան երկրորդ տպագրութեան մէջ մեծածէ նաև հայ քերականութիւնը՝ հնդկիկ եւրոպական բարբառներու մէջ կարեւոր տեղ մը տալով անոր։ Գիտուններու հետազոտութիւնը հոն չդադրեցաւ սակայն, հաստատուեցաւ շուտով որ հայերէնը իրանեան ճիւղին աւելի կը մօտենայ քան թէ ուրիշ Արիական ճիւղերու։ Հայերէնի՝ իրանեան լեզուներու մէջ դասուելուն պատճառները կը կայանան գրեթէ միևնոյն պատճառներու վրայ որոնք զենդ լեզուն Սանսքրիթէ կ'որոշեն։

1. Ամեն տեղ ուր սանսքրիթին մէջ ս մը կայ՝ հայերէնի և ուրիշ իրանեան լեզուներու մէջ հ մը կը գրուի, օրինակ. հազար, զենդերէն՝ հազանրա, նոր պարսկերէն՝ հազար, տանսքրիթ՝ սահազրա։ — Համ, (նախադրութիւն անբաժանելի) զենդերէն համ, համա, նոր պարսկերէն՝ հեմ, սանսքրիթ՝ սամ, յունարէն՝ ամա։ — Հնար, զենդերէն՝ հունարա, նոր պարսկերէն՝ հիններ, տանսքրիթ՝ սանարա։ — հանգամանք, զենդերէն՝ հանկամանա, տանսքրիթ՝ սանկանա և այլն։

2. Սանսքրիթ լեզուի մէջ սվով, լատիներէն սով սկեսաբառերը հայերէնի մէջ ք գիրով կ'սկսին։

Քուն, զենդերէն՝ քաֆնա, քիւրտերէն՝ քուն, տանսքրիթ սվաքնա, յունարէն՝ քնոս, լատ. սոմնիս։ — Քոյր, զենդերէն քանհա, քիւրտերէն՝ քօր, աղուաներէն՝ եօր, տանսքրիթ՝ սվասաք, լատի. սօրօք։ — Քիրան, օտեթերէն՝ քիտ, յունարէն՝ քարօս, լատի. սոլտօր և այլն։

3. Հայերէնի, ինչպէս նաև իրանեան լեզուներու զ գիրը՝ արիական լեզուներու եւրոպական ճիւղին x և g գիրին՝ և սանսքրիթի հ գիրին կը համապատասխանէ,

Բազուկ, զենդերէն՝ բազու, նոր պարսկերէն՝ պազիւ, սանսքրիթ՝ բահու։ — Բէգ, զենդերէն. միգ, մէգա, նոր պարսկերէն. մէգտէն, օտեթերէն՝ մրգվն, տանսքրիթ՝ մրի, լատի. մինկօ։ — Լիգել, նոր պարսկեր. լիգտն, տանսքրիթ՝ Լիհ, յունարէն՝ լիսին, լատի. լինկօ։ — Վարազ, զենդեր. վարազա, տանսքրիթ՝ վարահա և այլն։

4. Հայերէն Ս գրին՝ իրանեան և տանսքրիթ ճիւղին մէջ դարձեալ ս գիրը կ'համապատասխանէ. օրինակ՝ ասպ (ձի), զենդերէն՝ ասբա, նոր պարսկերէն՝ ասպ. սեաւ, զենդերէն՝ սիաւ, տանսքրիթ՝ սիավա, նոր պարսկերէն՝ սիահ. սրունգ, զենդերէն՝ սրանա, տանսքրիթ՝ սրօնի.

5. Ուր որ տանսքրիթի մէջ սվ կայ՝ հայերէնի և զենդերէնի մէջ սայ կը գրուի. սայիտակ, զենդերէն՝ սայէնիտա, տանսքրիթ՝ սվէթա. և, և։

Կօչ, Ֆրանց Միլլեր, Շրեկըլ և ասոնցմէ զատ ուրիշներ իրենց հետազոտութիւնները այս ուղղութեամբ գրեցին և դիտեցին որ հայերէնը ձայներու մասին շատ աւելի հին է պարսկերէնէն որուն մէջ ձայնական փոփոխութիւն մը տեղի չէ ունեցած վերջին Սասանեանց թագաւորութենէն ի վեր։

Պօր իր համեմատական քերականութեան երկրորդ տպագրութեան մէջ կըսէ թէ հայերէնը իր ձայնական գրութեան քանի մը մասնաւոր հանգամանքներով և քերականութեամբ Զենտ և Աքեմենիտ լեզուներու ներկայած վիճակէն աւելի հին վիճակ մը կը ներկայացնէ։

Հայերէնի մասին եղած ուսումը արդէն բաւական բան է բայց տակաւին շատ բաներ կան ըսուելիք, նախ հայ բարբառները մինչև այսօր գիտնաց ուղղութիւնը չեն գրաւած՝ կան շատ բաներ որոնք չեն կրնար բացատրուիլ առանց այդ բարբառները ուշի ուշով քննուելու։ Ժամանակաւ խիստ բազմաթիւ էին անոնք և խելմը ցեղերէ կը գործածուէին, երկրորդ և երրորդ դարուն՝ ասոնցմէ մէկը միւսներուն վրայ գերիշխանութիւն ստանալով՝ քիչ ատենի մէջ պաշտօնական լեզու

դարձաւ։ Այս արքունի լեզուն որ Արարատեան գաւառինն էր՝ ոստանիկ կը կոչուէր ինչպէս որ Պարսկաստանի արքունի լեզուն ալ տէրի կը կոչուէր։ Հայերու քրիստոնէութեան դարձած և իրենց այբուբենը գտնուած ժամանակ՝ այսինքն հինգերորդ դարուն՝ արքունեաց լեզուն միակ գրական լեզու դարձաւ, և իր գործածութիւնը իսկոյն ընդհանրացաւ Ս. Գրոց Թարգմանութեամբ։ Կամաց կամաց երևելի գրագէտներու գործերը ճոխացուցին զայն, և այդ լեզուն Ասորի և մասնաւորապէս Յոյն մատենագրութեան ներգործութեամբ կատարեալագործուեցաւ։ Հինգերորդ դարուն արդէն բաւական հարուստ էր և դիւրաթեք՝ նախնի յոյն մատենագիրներու և Եկեղեցւոյ հարց նրբասացութիւնները դիւրաւ բացատրելու համար։

Չորրորդ դարուն՝ գրաբառը՝ այսինքն ոստանիկ լեզուն ազգային և կենդանի լեզու մը չէր, վասն զի այնուհետեւ զարգացում մը չէ առած այն, և չորրորդ դարու սկիզբը ունեցած քերականական ձևերովը մնացած է։ Ամեն կերպով կ'փաստուի թէ արհեստական լեզու մ'էր այն միայն արքունեաց և դիւաններու մէջ գործածելի՝ և ասոր համար գրաբառ ըսուեցաւ որոշուելով ժողովրդային լեզուէն՝ որ աշխարհաբառ կը կոչուի։

Սուրբ Մեսրոպ հայ այբուբենի հնարիչը և Ս. Գրոց Թարգմանիչներէ մին՝ երկար ատեն արքունի դիւանապետ եղաւ։ Ասկէ զատ Ալմաններու գրականութիւնն ալ նոյն կերպով բաւական կը տեսնենք։ Լուտեր՝ արդի Գերմաներէսի հիմնադիրը կ'ըսէ թէ իր գրութիւնները շարագրելու համար գերմանական ուրիշ բարբառներէ նախադաս հասարեց Սաքսօնիայի դիւանական լեզուն՝ զոր Գերմանիոյ թագաւորներն ու իշխանները կը գործածէին։ Ընդդէմ նոյնը պատահեցաւ նաև Հայաստանի մէջ ուր միւս բարբառներէ և ոչ մին գրական լեզուի մը պատիւն հասաւ։ Տարակոյս չկայ որ ան ատենուան Արարատեան և ուրիշ գաւառալեզուները՝ համակուրնէ աւելի մօտ էին գրական լեզուին, բայց և այնպէս մէջերնին մեծ կակ տարբերութիւն մը կար։

Հայերէնի ամենէ հին բարբառներու վրայ բան մը չգիտենք, բայց անոնց գոյութիւնը մեզ համար ստոյգ եղելու

թիւն մ'է, վասն զի չկայ նաև ամենէ սակաւաթիւ ժողովուրդ մը որ ինչ մը իրարմէ տարբեր բարբառներ արտադրած չըլլայ։ ազգութենէ մը յառաջ ցեղը կը կազմուի բայց չէ թէ ազգութիւնը ցեղէ յառաջ՝ և Հայաստան որ լեռի շղթաներով և ձորերով գծուած է՝ իր բնակիչներու ամեն խումբերը իրարմէ բաժնելու մեծապէս կը նպաստէր։ Այժմեան գաւառալեզուները ժամանակաւ գործածուած բարբառներու մնացորդներն են և դեռ այսօր քանի բարբառ ունենան իս չգիտենք, ահաւասիկ մեզ ծանօթ եղողները,

1. Արարատեան կամ Կովկասեան բարբառ, որու մէջ կը դասենք Կովկասու և Ռուսիոյ մէջ գործածուած ամեն երկրորդական բարբառները։

2. Թիֆլիզի բարբառը։

3. Արմատեան հայերէնը՝ զոր Եւրոպայի և Թուրքական ասիոյ, Խրիմու, Նոր Նախիջևանի և Պէտարիպիոյ հայք կը խօսին։

4. Վանեցւոց բարբառը։

5. Սասունցւոց բարբառը Տաւրոս լեռներու մէջ։

6. Մոկաց բարբառը։

7. Պէլեան բարբառը՝ Անտիօքի շուրջերը։

8. Ջէյթուցւոց բարբառը Կիլիկիոյ մէջ։

9. Ագուլիցւոց և Ղարապաղցւոց բարբառը։

10. Գողթնի բարբառը։

11. Հնդկաստանի բարբառը, և այլն և այլն։

Այս տարբեր կամ տասներկու բարբառներէն միայն առաջին երեքը մեզի ծանօթ են մեզ աւելի մօտ՝ և մինչև աստիճան մը գրական մշակում մ'ունենան ինչպէս համար։ Գալով միւս մնացածներուն՝ սա գիտենք միայն որ անոնք Թիֆլիզ, Պոլս և Իզմիր բնակող հայոց անհասկանալի են։

Ընդ թէ այս բարբառներու զանազանութիւնը նաև հին ատեն գոյութիւն ունէր։ Տասնչորսերորդ դարու հեղինակ՝ Էրզնկային՝ Թրակացոյն քերականութեան առթիւ՝ ութ հին բարբառներ կ'ընէ։ Կորճայց, Տայոց, Քութաի, Սաէրի, չորրորդ կամ Արմատեան հայոց, Սիւնեաց, Արցախի և Արաբատեան ոստանիկ բարբառները և յետոյ կաւեցնէ թէ Արաբատեան գրական դաստիարակութեան կը բաւէ։

Մեր բոլոր այս բառերէն կը հետեւի թէ շատ մեծ սխալ մ'է հայկական բարբառները՝ աղաւաղեալ մնացորդ մը կարծեւ հին արարատեան ոտանիկ լեզուին։ Միևնոյն ատեն թէ կը լուծուի միւս խնդիրը զոր հայ գրագէտներ յարույած են ինչ թուականէ սկսեալ գրաբառը խօսուելէն դադարած է։ Ասոր կրնանք պատասխանել թէ գրաբառը իր մինչև մեզի հասած ձևովը երբէք ազգային կենդանի լեզու մը չէ եղած և ոչ իսկ ցեղի մը համար։

Ժողովրդային բարբառները միշտ գոյութիւն ունեցած են և տառնումէկերորդ դարէն սկսեալ այդ լեզուներով գրուած թէ գործեր և թէ ամբողջ գաշնագիրներ կը գտնուին։

Ժողովրդային բարբառները ուսումնասիրելը գեռևս կարեւոր են, վասն զի մեզի կը մատակարարեն խել մը բառեր ուրոնք հին գրաբառի մէջ չեն գտնուիր։ Միևնոյն ատեն մեծ բառգիրքը այդ բառերէն գրեթէ 700 հաւ կը պարուսնակէ։ Իզմիր տպուած բառգրքին մէջ * 6.000 բառեր հաւաքուած կան որոնք արդի հայերէնի մէջ չեն գտնուիր։ Միայն այս բարբառներու ուսումով է որ օր մը պիտի կրնանք հասկնալ Դ. Մագիստրոսի (ԺԱ. դար) գործերը՝ որոնց մէջ հարկաւոր բառեր կը վիտան, և որոնք իրենց հայկական ձևերովն հանդերձ բոլորովին անհասկանալի են։

Հայկական գաւառալեզուներու կարևորութիւնը երևան հանելով մեր միաքը հին գրաբառի արժէքը նուազեցնել չէ երբէք։ Ասոր կարևորութիւնն սկզբանէ անտի աւելի իր կատարած դերին մէջ է քան թէ իբր լեզու իր ունեցած վիճակին։ Դրաբառը միշտ դաստիարակութեան, գիտութեանց և կրօնքի հիմ եղած՝ և դեռ այսօր գրեթէ ան է որ իբրև միակ կապ կը ծառայէ մեր ազգին ցիրուցան մասերուն։ Այլ միակ անոր ուսումով չենք կրնար հայ լեզուին կազմութիւնը լիովին գտնել՝ և այն աւելի ճիշդ միջոցներ չհայթայթել մեզի իր հնդկա—գերմանիկ բնութանքին մէջ ունեցած տեղը որո-

չելու։ Դիտենք միայն թէ հայերէնը իր քերականական ձևերով և բառակազմութիւնով արիական ծագում ունի, թէ ձայնական նկատմամբ իրանեան լեզուներու շատ կը մօտի, այլ գիտենք նաև թէ իրանի նախնական լեզուին մէկ բարբառը չկազմեր։ Միևնոյն ատեն չենք կարող որոշել թէ իր ամենէ մօտ ճիւղը որո՞ւ հետ ամենէ մօտ խնամութիւնն ունի։

Այս վերջի ժամանակներու մէջ շատ դիտուներ փոքր Ասիայ հին լեզուներու խնամութեան վրայ կարծիք մը յայտնած են, սակայն այս մասին եղած հետազոտութիւնները ուրիշ դրական արդիւնք մը յաւաք չբերին բայց եթէ գտնուին նմանութիւնք որ տեսնուեցաւ քանի մը հայերէն, փոխգերէն և ալպաներէն բառերու միջև։ Այս ենթադրութեան յաջողութիւն չգտնելուն պատճառը՝ ըստ մեզ՝ չէ թէ իր սխալ բլլալն է՝ այլ բազմաթիւ անբաւականութիւնք։ Հոս անկարելի է չյիշել Ռօպէրթ Խլիտի գործը որ մէկ կողմէ փոքր Ասիայ ամեն բարբառներու էթնոլոգի և Իլիրիական բարբառներուն հետ ունեցած խնամութիւնք՝ և միւս կողմէ անոնց հայերէնի հետ ունեցած ծագման միութիւնը կը ցուցնէ։ Հեղինակը հայերէնը թրակեան բնութանքին ներկայիչը կը կոչէ, բնութանք՝ որու կը վերաբերին յիշեալ ամեն լեզուները։

Պ. Ռօպէրթ Էլլիս իր այդ աշխատասիրութեան մէջ մեծ հմտութիւն ցոյց կու տայ այլ անոր կարևորութիւնը կ'նուագեցնէ, բառերու անդադար բռնի և քմածին մեկնութիւններ տալով։

Ինչպէս յայտնի է՝ հայերէն լեզուն 36 գիր ունէր որոնց վրայ 42դ դարուն երկու նոր գիրեր ևս աւելցան հայերու օտար ազգաց հետ յարաբերութիւնն աւելնալով անոնցմէ առնուած բառերը գրելու համար, ասոնք են օ և ֆ գիրերը, օ գիրը սու հին ձայնաւորը կը ներկայացնէ, ֆն ընդունուեցաւ խաչակիրներու արեւելք բերած ֆրանկ կամ լատին բառերը արձանագրելու համար. — Տիւլօրիէ։

Պ. Էմին՝ իր հայկական գրերու յիշատակարանին մէջ հին վիպութիւններով կը հաստատէ թէ Ս. Մեսրոպի հնարած գրերէն յառաջ հայերը գիր ունէին, Բայց և այնպէս հին գիրերը կատարելագործելու և անոնց յունական գիրերու շարա-

*A vocabulary of 6000 words, used in modern armenian, but not found in the ancient armenien Lexicons. (Գործ է Ռէկլէ, 1847)։

կարգութիւն տալու անձնական արժանիքը Մեծորոպայ կ'մնայ։ Իրօք մէկ քանի հին մատենագիրներու բրած ակնարկութիւններէ բացայայտ կերպով կ'հետեւի թէ Մեծորոպէ շատ յառաջ հայկական գրեր կային անշուշտ ասորի ծագում ունեցող, այլ ասոնք զանազան պատճառներով երեսէ բնկած էին։

Երբ չորրորդ դարուն վերջերը կամ հինգերորդին սկիզբները յատուկ գրերու պէտքը զգալի եղաւ, հայք նախ Դանիէլ վարդապետին դիմեցին որ հայկական գրեր ունէր կ'ընէին։ Մեծորոպ թէն զանոնք ձեռք ձգեց այլ տեսաւ որ լեզուին ամեն ձայները ներկայացնելու անբաւական էին, հետեւաբար միտքը դրաւ զանոնք կատարելագործել, և իրօք շատ աշխատութեան ետքը այն աստիճանի կատար լագործեց որ նոյն ատեն գործածուած լեզուին ամեն ձայները յառաջ կը բերէին անոնք։

Գրիգոր Մագիստրոսի բնածին նայելով՝ Դանիէլեան այբեւարանը 24 գիրերէ կը բաղկանար և մեր արդի գիրերը 36 ըլլալուն՝ պէտք է հետեւցնել թէ 12 գիրերը Մեծորոպ աւելցուց, բայց թէ որ գիրերն են ատոնք. — չենք գիտեր։

Պ. Էմին իր վերոյիշեալ յիշատակարանին մէջ Վարդանայ կարծիքին* հետեւելով Դանիէլեան գիրերը 22՝ և Մեծորոպայ հնարածները 14 կը համարի, այսինքն 7 ձայնաւոր ու 7 բաղաձայն ֆ, ք, թ, ձ, ղ, ջ, ր։

Անկարելի է Պ. Էմինի համամիտ գտնուիլ, որովհետեւ նա հին այբեւարանին մէջ նոյն իսկ ա գրին գոյութիւնը կրմբժէ, առանց որոյ անհնարին է քայլ մ'առնել հայերէնի մէջ՝ ուր այս գիրը չափէ դուրս առատ է մանաւանդ բառերու սկիզբը։

Խնդիրը լուծելու համար փնտռելու է թէ լեզուին մէջ յետածին ձայնները որոնք են։ Այս անունք բաւական ապահովութեամբ կրնանք հետեւեալ տասը ձայներուն տալ, այսինքն՝ ը, է, լ, վ, ու, ֆ, Թ, ձ, ջ, ր։ Ը ձայնաւորը նոր կը կոչենք, վասն զի շատ անգամ ուրիշ ձայնաւորի մը տեղ կը

* Ըստ Ասողկի՝ Դանիէլեան գրերը 28 էին — բայց Պ. Տիւրքիէ 22ը աւելի հաւանական կը համարի, քանզի նախամեսրոպեան գիրերը աւորի այբեւարանին վրայ ձևուած էին։

բռնէ, օրինակ՝ օժանդակ, օժընդակ. անկանիլ, ընկենուլ. մատնիլ, մատընիլ. խառնումն, խառնուման եւ, նմանապէս եր։

Բաղաձայններու մէջ Լ գիրը նոր է, վասն զի հին պարսկերէնի և զննդերէնի մէջ չտեսնուիր և շատ անգամ Ղի կը փոխուի, օրինակ՝ յուն. Պլատօն, Պղատոն. Ալեքսանտր, Աղեքսանդր։ Ի գիրը կրկին ըի տեղ կը գործածուի և մէկ ըի տեղ՝ ն գիրէն յառաջ։

Վ գիրը կրկին էի հետնոյն բանն է. ձ գիրը սի սաստիկը ք և ջ քիչ կը պատահին և ուրիշ համասեռ լեզուներու հետ՝ քիչ համեմատութիւն կ'ընծայեն։ Թ և Ֆ հազուադիւս ձայները ք և դ նախնի ձայներուն տեղ կը բռնեն և հայերէն ոյի, տի կը համապատասխանեն սովորապէս։ Այսպէս՝ ենթադրելով նաև որ հայկական կամ Դանիէլեան հին գիրերը պարսիկ հին գրերու վրայ ձևուած էին, գիւրաւ կը հասկենանք թէ ինչո՞ւ անբաւական էին անոնք հայկական ամեն ձայները ներկայելու, որով բնականօրէն հարկ կ'ըլլար զանոնք կատարելագործել։ Ասոր համար պէտք էր հայերէնի յատուկ ձայները նշանակել, որոնք իրանեան միւս բարբառներու մէջ չկային։

Լեզուի մը մէջ ստէպ գործածուող ձայները իր հայրենական ժառանգութիւնը կը կազմեն. համասեռ լեզուներու մէջ կը կրկնուին անոնք և համեմատութեանց մէջ համանիշ և նոյնաձայն խել մը բառեր կը մատակարարեն։ Իսկ միւսները, այսինքն անոնք որ քիչ անգամ կ'երևին և այսպիսի համեմատութիւն մը հաստատելու քիչ օրինակներ կ'ընծայեն՝ լեզուին բուն իսկ յատուկ հանգամանքը կը կազմեն և այդ ձայներու նորոգ ծագումը կը յայտնեն։

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆ ԿՐԶՍՏՈՒՄՆԵՐՈՒ.

- Ջենտ.— զենտերէն,
- Նոր պարսկ.— նոր պարսկերէն,
- Յուն.— յունարէն,
- Սանսք.— սանսքրիթ,
- Քիւրտ.— քիւրտերէն,
- Պահլ.— պահլաւերէն,
- Լատ.— լատիներէն եւ։